

Finalita [rozhlasový slovník] [1991]

Podobně jako myšlenka kauzality, také pojetí finality je řeckého původu, a stejně jako ona je založeno na předsudku, který ovšem ovlivnil nesčetné generace evropských filosofů. Původní představa počítala s tím, že příčina musí časově předcházet následku. To v některých případech vede k těžkým rozporům nejenom vnitřním, logickým, ale především k neudržitelnému rozchodu s lidskou zkušeností. Přesto teprve Aristotelés podnikl pozoruhodný krok, jímž vyřešil některé takové nesnáze, a to tím, že začal vážně počítat s možností „působení“ příčiny, která následku nepřechází, nýbrž následuje teprve po něm. Finalita je tak vlastně obrácená kauzalita, kde příčina nepůsobí směrem do budoucnosti, ale naopak do minulosti. Příčina tak nestojí na začátku nějaké změny nebo nějakého pohybu, nýbrž na jeho konci. Konec se řecky nazývá télos, latinský překlad zní finis. Odtud názvy télično a teleologie nebo finální a finalita. Od dob Aristotelových se proto rozlišoval dvojí druh příčin, totiž příčina, která je schopna způsobit nějakou změnu, jež v čase následuje - a tu mluvíme o následku oné příčiny -, a potom konec, který jakoby vyvolává a přivolává, přitahuje k sobě změnu, která onomu konci předchází, ale vede k němu nejen jako ke svému konci, ale jako k cíli. To byla ohromná myšlenka, která činí z Aristotela myslitele, který se nejvíc přiblížil dnešnímu chápání organických procesů. Stále ovšem musíme pamatovat, že tu šlo o překonání nesnází a rozporů kauzálního myšlení z jeho vlastních předpokladů a na jeho vlastní základně, tedy o něco, co nedovedlo tyto rozpory překonat principiálně. Proto se také sama myšlenka finality nutně dostávala a také dnes dostává do těžkých rozporů a obtíží, kterých bohatě využívají zastánci klasické kauzality, kterých je zejména mezi přírodovědci velmi mnoho, snad většina. Největším a v rámci teleologického myšlení nepřekonatelným rozporem je nutnost předpokládat nějakou podobu prae-existence onoho cíle. Aristotelés v navázání na svého učitele Platóna jen reinterpretoval jeho pojetí idejí, které kritizuje, a předpokládá, že všechny cíle jsou předem „dány“ jako formy, morfai. Forma je však věčná a zcela nehybná, a tak Aristotelés potřebuje vedle Prvního Hybatele také ještě nějaké drobné, konkrétní hybatele, a má pro ně souborný název energeia a entelecheia (což je něco co pracuje, dělá dílo - ergon - uvnitř samotného děje, a stejně tak uvnitř děje či procesu směřuje k cíli, ke konci. A tak se ukazuje, že ono zdánlivé působení konce na to, co konci předchází, je ve skutečnosti působení nadčasové formy, tedy že nejde o působení budoucnosti na minulost, nýbrž o působení jakési neměnné pomínavosti na to, co se aktuálně děje. Finalita tak vlastně neřeší problémy kauzality, ale přidává k nim ještě další. Je tomu tak proto, že společným předsudkem jak kauzálního, tak finálního pojetí je neudržitelná myšlenka působení. Na tuto myšlenku jsme si jako Evropané zvykli tak, že už vůbec nedokážeme nahlédnout její nezdůvodněnost a předsudečnost. Aristotelés správně tušil, že řešením bude obrácený vztah, ale nedokázal onen obrat provést dost radikálně a až do konce. Nejde o přehození směru působení, nýbrž o to, postavit celé pojetí na reagování místo na působení. Mohli bychom to paradoxně vyjádřit třeba tak, že příčina se stává příčinou, teprve když na ni nějaký následek reaguje. Není to tedy příčina, která způsobuje následek (ať už dopředu nebo dozadu), nýbrž je to následek, který svou reakcí způsobuje, že příčina se stává jeho příčinou. Ale to už pochopitelně náleží pod jiné heslo.